УДК 81.2

В.И. Рогачев,
Ф.С. Баязитова,
Р.Т. Сәфәров

ИДЕЛ БУЕНДАГЫ МОРДВА-ТАТАР ТЕЛ БАГЛАНЫШЛАРЫ ТУРЫНДА

В статье рассматриваются взаимоотношения мордовских народов (эрзян и мокшан) и татар Поволжья. Эти отношения широко проявляются на соответствующих языках (в общем словаре, в географических названиях, включая названия улиц, в официальных именах и прозвищах), а также в фольклоре и обычаях.

Ключевые слова: эрзянский язык, мокшанский язык, татарский язык, языковые контакты.

The article discusses the mutual relations of the Mordvin peoples (Erzyas and Mokshas) and the Tatars of the Volga region. Those relations are widely manifested in the respective languages (in the common vocabulary, in place names, incl. street names, in formal personal names and nicknames) as well as in the folklore and customs.

Keywords: Erzya language, Moksha language, Tatar language, language contact.

Фин-угор һәм төрки халыкларның Идел буенда бергә яши башлаулары йөзләрчә еллар белән исәпләнә. Бу тарих Идел буе Болгар дәүләтенең башлангыч чорларына барып тоташа: территориаль яктан аның составына мордва, мари, удмуртлар да керә. Әйтик, Болгар чоры эпитафик материаллары буенча, мордва кабиләләренең югары катлавы болгарлар белән туганлашкан, ике халык династияләре арасында никахлар теркәлгән, алар төрки аксөякләр белән хезмәттәшлек иткән.

XIII гасырда, Батыйның яулап алу походлары нәтиҗәсендә, Идел буена төрки күчмәннәрнең икенче дулкыны агыла. Алтын Урда дәүләте, олыс үзәкләре барлыкка килү – үзе бер зур тарих. Әмма ул эчке ызгыш-талашлар, кланнар арасындагы сугышлар, Куликово сугышында җиңелү, Алтын Урда дәүләтенең акрынлап көчсезләнүе белән тәмамлана. Басып алу яулары кими, татарларның бер өлеше йомышлылар катлавына күчеп, бик зур территорияләрдә үз гаиләләре белән төпләнеп яши башлый. Алар тыныч тормышта игенчелек, һөнәрчелек белән шөгыльләнә, ә патша хезмәтендәгеләр ил чикләрен саклый. Мордовия территориясенең Темников өязендәге мукшы җирләрендә йомышлы татар кенәзләре Еникиевлар, Мансыровлар, Колынчаковлар, Акчуриннар, Бибарсовлар, Енгалычевлар, Дәүләткилдиевлар, Бегишевлар, Ишиевлар, Кудашевларның һ. б. төпләнеп яшәүләре билгеле [к. Ишеев, Акчурин]. Төбәк үсешенә шактый зур йогынты ясаган йомышлы татарларның килеп чыгышы төрле. Кенәз Иван Васильевич тарафыннан 1539 елда кенәз Еникәй Тенишевка бирелгән грамотаны гына искә төшерик. Анда болай диелгән: «татар и тарханов, и башкирцов, и можарян, которые

живут в Темникове, судить и ведати их по старине, по том ж, как наперед того судил и ведал отец ево Тениш» [Два списка...].

Баштарак, Мәскәү кенәзләренең әмере белән, татар морзаларына хезмәтләре өчен мордва халкының бер өлеше генә ясак түләп торган. XVI гасырның икенче яртысыннан аларга, мәҗбүри хезмәт үтүне шарт итеп, ясак урынына крепостной крестьяннары (нигездә күчеп утырган руслар) белән бергә поместьелар бирелгән.

Борынгы мордва җирләрендә татарлар яшәгән башка эре торак пунктлар да булган. Мәсәлән, Нарручадь (хәзерге Наручат булса кирәк, Пенза өлкәсендә район үзәге). Төрле чыганакларда ул төрлечә атала – Мохши, Мухши (ягъни Мокша елгасы буендагы авыл) [Мокшин, с. 43]. Алда билгеләп үтелгәнчә, XV–XVI гасырларда – Алтын Урдадан соңгы чорда төрки халыкларны күчереп утырту аеруча интенсив төс ала. Бу вакытта Россия халыклары мәдәниятенә татарларның йогынтысы көчәя. Һәм бу телдә дә, анторпологиядә дә, йолаларда да сизелә. Рус телендә татар алынмаларының саны йөзләр белән исәпләнә.

Хәзерге Мордовия территориясендә татар халкы нигездә аның үзәк өлешендә (Ләмбрә һәм Ромодан районнары), шулай ук көнбатыш районнардагы (Инсар, Ельников, Торбеев, Темников) аерым авылларда таралып урнашкан. Җирле халык – мукшы һәм эрзялар мәдәниятенә татар йогынтысы бигрәк тә телдә, фольклорда һәм этнографиядә чагылыш тапкан. Мәсәлән, мордва телләрендә, лингвистлар фикеренчә, берничә йөз татар алынмасы бар. Моны күрү өчен хәтта белгеч булу да кирәк түгел. Кайбер алынмалар фонетик яктан шул дәрәҗәдә ассимиляцияләнгән һәм телгә ярашкан, хәтта мордваның үз сүзләре дип кабул ителә башлаган. Галимнәр фаразлавынча, аңа түбәндәге сүзләр дә керә: *энялдомс* ‘инәлеп сорау’, *комоля* ‘колмак’, *кшумань* ‘керән’ (чувашизм булса кирәк), *кирмар(л)ав* ‘кырмавык’, миш. *кырмалау*, *юрт* ‘нигез; урын’, *сокор* ‘сукыр’, *ён* ‘як, юнь’, *ян* ‘сукмак’, *каршо* ‘каршы’, *пек* ‘бик’, *цёра* ‘угыл; ир-ат’, иск. татар. *чура*, *сумань* ‘чикмән, сыхман’ (чувашизм булса кирәк), *куяр* ‘кыяр’, *кендял* ‘кандала’, *куда* ‘кода’, *ярмак* ‘акча’, *эмеж* ‘яшелчә’, *ашо* ‘ак’, *адя* ‘әйдә’, миш. *адя*, *ава* ‘ана’ [Бутылов, с. 8].

Элеге лексик катлам белән янәшә эрзя телендә диалект характерындагы сүзләр дә бар. Алар – урам исемнәре, кушаматлар, топонимика. Мисал өчен, Мордовия Республикасының Большеберезниковск районы Косогоры авылында башка торак пунктларда билгеле булмаган төрки алынмаларны очратырга мөмкин. Бу – торак пунктның XVII гасыр башында – 1624 елга кадәр – күчеп утыручылар авылы буларак барлыкка килүе белән бәйле. Алатыр өязенең язу-теркәү кенәгәләрендә түбәндәге юллар бар: «Кергуды Новые по речке Семилее, Тапоснанского беляка, Верхосурского стана выставились из деревни из Старой Кергуды» [Гераклитов, с. 59]. Анда яшәүчеләр өлешчә татарлар тарафыннан үзләштерелгән җирләргә киләләр. Шулай итеп, безнең уйлавыбызча, эрзялар яңа урынга (хәзерге Ташто юрт (Иске урын) күчеп утырганда, аннан 5 км ераклыкта Ачакүл дигән татар авылы урнашкан була.

Халык саны ишәйгән саен, эрзя һәм татар авылларының аралары якынайганнан якыная барып, ике авыл бергә кушыла. Ачакүл үз атамасын саклап кала, әмма андагы татарлар, эрзя телендә үзләренең эзен калдырып, акрынлап ассимиляцияләнә. Бу очракта нигездә төрки чыгышлы топонимика татар авылының борынгылыгына ишарәли.

Ачакүл атамасы үзе үк, галимнәр фикеренчә, төрки телләргә барып тоташа: «Мөгаен, төрки *Ачык* ‘луг среди леса’ + *кул* ‘озеро’ сүзләреннән» [Цыганкин, с. 31]). Топоним башкача да аңлатыла: ике компонентлы сүз, беренче компоненты – *ача* татарча *ачы* ‘кислый, горький’ сүзеннән, икенчесе – татар һәм башкорт телләрендәге *күл* ‘озеро’ < гомумтөрки **köl* [ДТС, с. 313]. Шуңа охшаш исемле күлләрне Идел буенда, Уралда, Көнбатыш Себердә очратырга мөмкин. Мисал өчен, Башкортстанда – *Ачыкүл*, Чиләбе өлкәсендә – берничә *Ача-күл күле*, Томск өлкәсендә *Ачикүл* бар. Н.И. Шувалов, Ф.Г. Гарипова фикеренчә, күлләрнең атамасы төрки телләрдәге *ачы* ‘горький, соленый’ + *кул* ‘озеро’ сүзләренә барып тоташа [Шувалов, с. 24; Гарипова, с. 139].

Семилейка елгасының кушылдыгы булган *Авсад латко* инешенең исеме дә төрки-татар чыгышлы. *Авсад* – төрки тамырлы антропоним (*Әсәд* – төрки халыкларда киң таралган исем) [Цыганкин, с. 14]. *Эсаень чавома* (Эсай исемле кеше үтерелгән болын) топонимы да яңгырашы белән *Авсад* атамасына якын [Цыганкин, с. 416]. Моны раслап шуны әйтергә мөмкин: *Авсад, Эсай* топонимнары бер үк исемгә – *Әсәдкә барып тоташа,* татарларда ул күбрәк *Әсәдулла* формасында кулланылган һәм *Әсәдуллин, Әсәдуллаев* < гарәп. *äсäд* + *Аллаһ* ‘Аллаһ арысланы’ фамилияләрендә сакланган. Көндәлек тормышта күп компонентлы исемнәр еш кына кыскартып әйтелгән: *Рамазан – Рамай, Салихҗан – Салай, Камалетдин – Камай* һ. б. Әйтик, *Әсәдулла Әсәй* формасында кулланылган, татар телендәге *Әсәев* фамилиясе шуннан килеп чыккан [Саттар-Мулилле, б. 317]. Косогорыда киң таралган *Осяев* фамилиясе татарлардагы *Әсәевкә асылда туры килә дип ышанып әйтергә мөмкин, һәм бер үк лексик рәттәге бу ике сүз* алда телгә алынган *Әсәйгә барып тоташа*.

Аргашкэ вирь, Аргашкэ латко (Ачакүл авылыннан көньяк-көнбатышка таба 3–3,5 км ераклыкта, Авсад инешенең югары агымында) топонимнарының табигате дә кызыклы. Бу топоним, мөгаен, түбәндәгечә барлыкка килгән: ф.-у. телләрендәге **ar, ara* ‘инеш; җыелган су, ермак’ + т *-га* һәм *-шка* топоформантлары яки *Аргашкин* (татар. *аргыш* ‘кәрван; юлдаш’) антропонимыннан [Цыганкин, с. 27). Санап үтелгән топонимика тулаем төрки, аерым алганда, татар теленә барып тоташа.

Төп Ачакүл (хәзер Косогоры авылының бер урамы) халкының этник килеп чыгышын билгеләгән башка фактлар да бар. XX гасырның 40–70 нче елларында авылда Татаркиннар гаиләсе вәкилләре яшәгән: *Татар Ваня,* аның бертуганнары *Татар Алеш, Татар Тюма,* аның балалары *Татар Алюк*, *Татар Коля*, шулай ук аларның туганы *Татар Оська* (ПМА, 1996). Бу авылда XX гасырның 50 нче елларына кадәр

әлеге гаиләнең башлыгы – *Бильмай кушаматлы кеше яшәгән* [ПМА, 2012]. Кушамат буларак, *бильмай* бәлки татар телендәге *белми,* диал. *белмәй* ‘не знает; не знающий человек’ сүзенә килеп тоташадыр. Мордовия мишәрләрендә *Бильмайның* түбәндәге тәрҗемәләре дә бар: *бил* ‘стан’, ‘кеше биле’, *маи* ‘яхшылап билен буган’, һәм шулай ук ‘өрәк маем’, ‘май ае’. Урам кушаматы буларак, *Бильмай* ‘белми торган кеше’ мәгънәсендә кулланылган булырга тиеш.

Косогоры авылының Ачакүл белән янәшә урнашкан югары очында Ефимкиннар яшәгән. Аларны урам исемнәре белән – *Бикаинь – Бикай Сидир, Бикай Ваня атя,* аның улларын һәм кызын *Бикай Ваня, Бикай Петра, Бикай Палю, Бикай Евдень,* туганнарын *Бикай Алюк дип атап йөрткәннәр* [ПМА, 2002]. Татар теленннән русчага *бик* ‘очень’ дип тәрҗемә ителә. Әмма бу очракта без, мөгаен, башка сүз белән эш итәбездер. *Бикай* кушаматының яки урам исеменең килеп чыгышын ачыклау белән шөгыльләнгәндә, татар телендәге *би/бик/бәк* < төрки *beg* ‘бәк, кенәз, югары катлам вәкиле’ сүзенә мөрәҗәгать итәргә кирәк [ДТС, с. 91]. *Би/бик/бәк* вакытлар узу белән төрки хәрби аристократия терминнары буларак кулланыла башлаган, алар катнашында катлаулы кеше исемнәре барлыкка килгән [Саттар-Мулилле, б. 60]. *Бикай* дигән урам һәм нәсел-ыру исемен аңлатканда, кайбер этимологик нюансларны истән чыгарырга ярамый. Кеше исеме буларак *Бикай* > *би* + *кай: би* иске татар телендә катлау титулы булган, ә *-кай* – иркәләү төсмерле сүз ясагыч кушымча (суффикс). *Бийем* ‘каенана’, *биага* ‘каенага, иренең зур абыйсы’ һ. б. туганлык терминнары *би* сүзе кушылып ясалган [Баязитова, 2011, б. 243].

Әле тагын бик күп башка фактлар да әлеге авылда эрзя һәм татарлар арасындагы бәйләнешләр турында сөйли. 1970 елларда Косогорыда *Йалдаж исемле кеше яши. Кыяфәте белән чын-чынлап көньяк кешесе, кара тәнле, кап-кара чәчле.* Безнеңчә, әлеге урам исеме татарлардагы *Юлдаш* ‘спутник, попутчик’ дигән кеше исеменнән килеп чыккан [Саттар-Мулилле, б. 300]. *Юлдашев* фамилиясе татарлар арасында бүген дә киң таралган. Антропоним сыйфатында бу сүзне төрки телләрнең күбесендә очратырга мөмкин, чагыштыр татар, башкортта *Юлдаш,* төректә *Yoldaş,* казакъта *Жолдас* һ. б. Башка чыганакларда да *йалдаж* ‘попутчик’ шулай ук тәрҗемә ителә: Татарско-русский словарь (1966; 2007), Эрзянско-русский словарь (1949), Мокшанско-русский словарь (1949).

Әмма Косогорыда *йалдаж* сүзенең этимологиясен белмиләр. Югарыда телгә алынган *Йалдаж* шулай ук төрки тамырлы *Сарайкин* фамилиясен йөртә (татар *сарай* < төрки. *сарай* ‘дворец’) [ДТС, с. 488] (< фарс. *сарай* ‘дом, строение’ [Әхмәтьянов, б. 171]). Шунысын әйтергә кирәк, Сарайкин фамилиясе әлеге эрзя авылында шактый киң таралыш алган.

Косогорыда татарлардан кергән башка фамилияләр дә очрый. Шуларның берсе – *Сульдин.* Аны йөртүчеләрне *Масяйинь, Масяйинькань дигән нәсел-ыру урам исеме берләштерә. Сульдин* фамилиясенең

Сура елгасының югары агымы бассейнында очравын да ассызыклау зарур. Мордовиянең биш көнчыгыш районы, Ульяновск өлкәсе белән катнаш районнар, Пенза өлкәсенең ерак көнчыгышы да шунда карый. Биредә меңнән артык кеше шушы фамилияне йөртә. Аның аңлатмалары да күп. Әмма, безнең карашка, ул төрки-монгол телләрендәге *сульдэ* (төрки гаилә әләме) сүзенә барып тоташа, нәсел-ыру берләшмәсенең исеме, фамилия яисә урам исеме, кушамат буларак кулланыла ала. Кайбер чыганакларда *сульде, сульдэ* ‘рух, яшәү көче’ – монгол һәм төрки халыкларның мифологик күзаллауларында кешенең яшәү һәм рухи көче белән бәйләнгән җан мәгънәсендә йөри [Жуковская, с. 475]. Башка версияләр буенча, бу фамилия татар диалектларындагы *сулда* ‘слева’, *султыш* ‘левша’ сүзләреннән барлыкка килгән. Беренче тапкыр бу исем, әгәр ул *Сульдин* фамилиясенә мөнәсәбәтле икән, XVI гасырга карый: 1558 ел өчен «Түбән Новгород өязенең дозор китабы»нда Сулда Олексеев атлы мордва кешесе теркәлгән. Татар һәм мордваларның үзара мөнәсәбәтләрен исәпкә алып, *Сульдин* фамилиясенең татар теленә мөнәсәбәте бар дипраслый алабыз. Ә Косогорыда *Сульдиннарның борынгы ата-бабаларының татарлар булуы бик мөмкин. Эрзялар яшәгән башка регионнардан аермалы буларак, биредә традицион мордЭ телендәге лишме* сүзе урынына *айгыр* ‘жеребец’, *алаша* ‘лошадь’ кебек тюркизмнар ныклап тамыр җәйгән.

Мордовия Республикасында, аерым алганда Большеберезниковск районында, Ачакүл, Шөгер, Иске Найман, Рус Найманы кебек торак пунктларның булуы, Сура буендагы борынгы төбәктә халыклар төпләнеп утыру тарихының катлаулы характерда булуын һәм безнең позициянең дөреслеген беркадәр раслый.

Шунысын әйтергә кирәк, мәдәниятләрнең үзара йогынты ясашуы татар-мишәрләр телендә дә мордвалар лексикасының булуында күренә. Мәсәлән, мордва алынмалары көнбатыш (мишәр) сөйләшләрендә һәм урта диалектның мишәр диалекты йогынтысында барлыкка килгән сөйләшләрендә очрый. Татарлар һәм мордвалар арасындагы икътисади һәм мәдәни бәйләнешләр бик күптән урнашкан. Билгеле булганча, татар-мишәрләр мордвалар төпләнеп утырган ареалда – Иделнең уң ярында аерым төркемнәр булып яшәгәннәр. Мордовиядә генә дә 80 нән артык мишәр авылы бар. Алар мордва һәм рус торак пунктлары чолганышында утыралар. Мордва телләрендәге төрки алынмалар арасында татар сүзләре беренче урынны били. Тикшеренүчеләр фикеренчә, алар мишәр диалекты үзенчәлекләренә ия. Ягъни мордва телләренә мишәрләр аша үтеп кергәннәр. Аларда ике йөздән артык төрки (мишәр) алынмасының кулланылышта булуы билгеле [Феоктистов, с. 334–337].

Алынмалар төрле. Косогорыда Ачакүл белән янәшә Кифтаевлар гаиләсе яши (*Кифтай Сема,* гаилә башлыгы, *Кифтай Анисия,* аның хатыны, аларның балалары *Кифтай Сергей, Кифтай Манька, Кифтай Вася, Кифтай Валя).* Шактый сирәк очрый торган *кифтай сүзенең табигате катлаулы.* Д.Б. Рамазанова фикеренчә, татар телендә

сөйләшкән мордва-каратайлар сөйләшендәге *кифтай сүзе мордва теленә барып тоташа*: мордМ *кефта, кифта;* мордЭ *кефта* ‘каенага, каене, иренең ир туганы’ [Рамазанова, с. 143].

Татар теленең мишәр диалектында диалектологлар мордва телләренннән кергән күпсанлы лексик берәмлекләрне теркәделәр [Махмутова, с. 152–159]: *мошко – киндер* ‘конопля’ (чагыштыр. мордМ *мушка* ‘волокно, тәрәшле сүс’, мордЭ *мушко* ‘волокно, киндер, тәрәшле сүс’; *мушко сэльге* ‘киндер сүсе’); *пәзи – киндер; киндер сүсе* ‘конопля, конопляное волокно, пакля’; *пәзи/пази/пизе пәҗи/пәзе/пәзи/пачы* ‘посконь’ (чагыштыр. мордМ *пазяй* ‘кудель, посконь’; мордЭ *пазе* шул ук); татар теленең пермь сөйләшендә *бәжи* (әдәби *баса)*, шул ук тамырга барып тоташа дип санала. Борынгы алынма буларак *пәҗи* сүзе *XIX – XX гасыр башы* татар шагыйрь һәм язучыларының әсәрләрендә дә очрый*: Киеп пәҗи кара күлмәк [-----] йөрерсең, и Җәмиләкәй (Г. Кандалый); Җирән бия камытының чөелдереге пәҗидән икән шул. Яңгыр сәбәпле бик бүртенгән дә, чишеп булмый* (Г. Ибраһимов). Чистай мишәрләре сөйләшендә *пәзи кәркеш* ‘киндер сүсеннән үрелгән чабата киндерәсе’ [БДСТ, 291].

Татар телендә мордва телләреннән кергән башка лексик алынмалар да кулланыла, мәсәлән, татар. *нәркәмәс – әрем* ‘полынь’, *кара нәркәмәс – кара әрем* ‘чернобыльник’, чагыштыр. морд. *нартемкс, нярьх- камаз* ‘кылган’ (чув. *нәркәмәш* ‘агу, мышьяк’); татар. *челги, цилге* ‘сыткы, бетчә’ < мордМ *цилге,* мордЭ *сильге* ‘бородавка’ [ТЗДС, б. 743]; *кәркеш* ‘чабата киндерәсе, бау’ < морд. *карькс* (< *карь* ‘чабата’), *-кс* – охшашлык яки алдан билгеләнүне белдерүче кушымча. Моннан: *карькс* ‘чабата киндерәсе’, соңрак ‘һәртөрле нечкә бау’. Татар әдәби телендә *киндерә* ‘оборы’, ә *бау* ‘бечевка’; *путмар* ‘йортның кухня өлешендә азык-төлек һәм савыт-саба саклау өчен киштәләре булган сәке; сәке яки ишек янындагы агач карават’ [ТЗДС, б. 544]. *Путмар* термины мордва телендә барлыкка килгән, *пут мар* / *путмар* татар теленең ләмбрә, кузнецск, хвалын, сергач сөйләшләрендә: *мич алды ягындагы сәке* ‘нары, устроенные напротив или наискосок от шестка печи, служащие кухонным столом для посуды’ [ТЗДС, б. 544].

Көнбатыш (мишәр) диалектындагы агач исемнәреннән *пизел* ‘миләш’ тә – алынма сүз. Ул темников, ләмбрә, кузнецск, карсун, сергач сөйләшләрендә теркәлгән, чистай сөйләшендә (Елховой авылы) өлкән яшьтәгеләр сөйләмендә очрый (2003 елгы экспедиция материаллары, Ф. Баязитова). Мари теленең төньяк-көнбатыш шивәсендә *пизли, пызли* – татар теленең мишәр диалектында *пизел* [Казанцев, с. 192].

Татар теленә мордва телләреннән кергән кайбер алынмаларның башкорт һәм чуваш телләрендә дә параллельләре бар: татар. *баса* – башк. *бада,* чув. *пуса* ‘киндер, баса’ < морд. *пазяй, пазе* ‘тәрәшле сүс, баса’; татар., башк. *кәркеш,* чув. *каркаш* ‘бау, чабата киндерәсе’ < морд. *карь, карькс* ‘чабата’; *тәтә* ‘ата’, башк. *тәтәй* ‘зур апа, чув. *тете* ‘зур абый’ морд. *тетя, тетей* ‘ата’ һ. б. [Насипов, с. 214].

Мордва алынмалары арасында исемнән ясалган фигыльләр дә очрый: *пыжу/пәзү – шиңү* ‘вянуть, завянуть’: *Телләр дә пыжсый жарда.* Татар сөйләшләрендә түбәндәге вариантлар күзәтелә: *пыжу/ пожу/пәжү/ пәзү/пыҗу* ‘вянуть, завянуть’, чагыштыр. морд. *пужемс/пужомс* шул ук. Чистай сөйләшендә *пыжыгу – эсседән әлсерәү* ‘преть, сильно потеть от жары’: *Терлекләр абзарда пыжыгып йаталар* [ТЗДС, б. 546].

Хәзерге вакытта югарыда саналган мордва сүзләре нигездә өлкәннәр телендә кулланыла. Алар борынгы алынмалар санала һәм көнбатыш диалектның күпчелек сөйләшләре өчен уртак.

Большеберезниковск районында яшәүчеләрнең эрзя телендә бүгенгәчә татар теленнән кергән алынмалар актив кулланылышта: *энялдомс* < татар. *инәлү* ‘просить’; *комоля* < татар диал. *комалак,* әдәби *колмак* ‘хмель’; *кшумань* < татар диал. *кушман* ‘редька’; *кирмар(л) ав* < татар диал. *кырмалау* ‘репей’; *юрт* < татар. *йорт* ‘дом’; *сумань* татар диал. *сукман,* әдәби *чикмән* ‘зипун’; *куяр* < татар. *кыяр* ‘огурец’; *кендял* < татар. *кандала* ‘клоп’; *куда* < татар. *кода* ‘сват’; *эмеж* < татар. *җимеш*’фрукт’ [ТЗДС, б. 546; ТРС, б. 863]; *ташто юрт* < татар. *ташлы йорт* ‘каменный дом’. Болар барысы да халыклар һәм телләрнең үзара тыгыз йогынты ясашуын дәлилли.

Гореф-гадәтләр дә мордва-татар бәйләнешләренең тыгыз булуын күрсәтә (чагыштыр шулай ук Баязитова, 2000). Әйтик, татар-мишәрләрдә *кашык-шаwа кагу* ‘стучать ложками и блюдцами’дигән туй йоласы бар. Кияү ягыннан килгән егетләр, хуҗабикәгә күрсәтми генә, кәләш әнисенең кашыкларын һәм чынаяк тәлинкәләрен куенга яки итек эченә яшерергә тырышалар. Кәләшне алып киткәндә, туй олауларында кашык, савыт-саба шакылдатканнар, тимер ләгәннәргә сугып тавыш чыгарганнар. Билгеле булганча, туйда тавыш эффектыннан кәләшне бозудан, яман күзләрдән, җен-шайтаннардан саклау өчен файдаланганнар [Баязитова, 2011, б. 197]. Мордваларның туй йоласында «чүлмәкләр вату» гадәте бар. Ул туй беткәч уйнала. Хуҗалар кулларына төрле предметлар – таяклар, мич капкачлары, буш чиләкләр алып, тавыш чыгара һәм балчык савыт-саба вата башлыйлар. Мордваларда бу йола *кудань ливтема* ‘выселение поезжан’ дип атала, әмма күбрәк туй вакытында чит кешеләргә ияреп кергән җеннәрне йорттан куып чыгару өчен эшләнә [Евсевьев, с. 340].

Мордовия татар-мишәрләрендә *катлама келәве* ‘моление лепешек’ дигән туй йоласы да бар. Туйның икенче көнендә кызлар сыен аңлата ул. Мордваларның *сюкоронь озномa* ‘моление лепешек’ йоласы – гадәттә туйның өченче көнендә үткәрелә. Кәләш сандыгыннан сөлге һәм алдагы көнне туганнары алып килгән кабартмалар салынган савыт чыгара. Аны өстәлгә куя һәм инәлеп сорый башлый: *Кудонь кирди, сияка, Вана саинек од човаля, вечкик кудоват якицякс. Вана тенть казне* (шуның белән бергә сөлгене кадакка элеп куя), *кептест кедензэ штердеме, – чокшне позда мадезэ, валске рана стязо* ‘Хранитель дома серебряный! Вот взяли мы молодушку – полюби ее, чтобы

она ходила по твоему дому. Вот тебе дары ее (указывает на скатерть и полотенце), чтобы руки ее тянулись к пряже, чтобы по вечерам поздно ложилась, по утрам рано вставала’. Ахырда кабартмаларны шундагы кешеләрнең барысына да бүлеп бирәләр [Евсевьев, с. 306].

Этнографиядә тыгыз этномәдәни тормышны һәм алынмаларны чагылдырган башка дәлилләр дә очрый. Кәләшне озату өчен татар-мишәрләр аерым көймәле арба *вәдәк, мәдәк, кибиткә* ясаганнар. Тышкы яктан аны кәләшнең чыбылдыгы – *кушәгә белән каплаганнар.* Этнографлар фикеренчә, мишәрләрнең *вәдәге* – туй торагының иске формасы ул. Билгеле булганча, күп кенә төрки халыкларда яңа кияүгә чыккан кызны иренең йортына көймәле туй арбасында алып кайтканнар. Шундый ук йола – *куме* – чувашларда да булган [Мухамедова, с. 168].

Мордваларда мишәрләрнең *вәдәгенә бик нык охшатып* эшләнгән көймәле арба *он-ава дип аталган.* Тыштан ул кәләшнең ... һәм төрле төстәге кушаклар яки төрле төстәге йон җепләрдән ясалган чуклар белән каймаланган ак җәймә белән капланган; арба эченә киез җәелә, мендәр куела. М.Е. Евсевьев мәгълүматларына караганда, мордва халкы аны төрки телле күршеләреннән – Идел буе татарларыннан үзләштергән [Евсевьев, 1966, с. 276].

Без өлешчә генә кагылган әлеге мәсьәлә тикшеренүчеләрен көтә. Биредә этномәдәни йогынты ясашуның кайбер очраклары гына билгеләнде. Этнографик һәм тел материалын анализлау шуны күрсәтә: татар-мишәрләр культурасында мордва компонентын кире кагып булмый.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан, 2001.

Баязитова Ф.С. Культурно-языковые параллели в традиционных обрядах мордвы и татар-мишарей // Материалы II Всероссийский научной конференции финно-угроведов «Финно-угристика на пороге III тысячелетия (филологические науки)». 2–5 февраля 2000 г. Саранск, 2000. С. 352–354.

Баязитова Ф.С. Туй йолалары лексикасы (җирле сөйләш һәм фольклор текстлары яссылыгында). Казань, 2011.

Бутылов Н.В. Иноязычная лексика в мордовских языках (индоевропейские заимствования). Саранск, 2006.

Гарипова Ф.Г. Татарская гидронимия. Казань, 1998.

Гераклитов А.А. Алатырская мордва по переписям 1624–1721 гг. Саранск, 1936.

Два списка с жалованных грамот, выданных великим князем Василием Ивановичем князю Акчуру Адашеву и его детям, на земельные владения по реке Цне [начало XVI в.]. Государственный архив Саратовской области. http://saratov.rusarchives.ru/exhib/suak/imagepages/image11.htm.

ДТС – Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Евсевьев М. Е. Избранные труды. 5 т. Саранск, 1966.

Жуковская Н.Л. Сульде // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 2. М., 1994.

Ишеев М., Акчурин М., Татарские князья и их княжества в Мещерском крае. http://mullanur_isheyev@mail.ru.

Казанцев Д.Е. К истории цоканья в диалектах марийского языка // Материалы и исследования по марийским диалектам. Йошкар-Ола, 1987. С. 177–197.

Махмутова Л.Т. Некоторые наблюдения над лексикой мишарских говоров (к мишарско-мордовским заимствованиям) // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. Казань, 1976. С. 152–159.

Мокшин Н. Ф. Мордовский этнос. Саранск, 1989.

Мокшанско-русский словарь. М., 1949.

Мухамедова Р.Г. Татары-мишары. Историко-этнографическое исследование. Москва, 1972.

Насипов И.С. Об основных особенностях языковых контактов тюркских и финно-угорских народов на территории Урало-Поволжья // Сохранение и развитие разных языков в условиях многонационального государства. Проблемы и перспективы. Всероссийская научнопрактическая конференция (Казань, 19–21 октября 2012 г.). Труды и материалы. Казань, 2012. С. 211–216.

ПМА 1996 – Полевые материалы В.И. Рогачева: записано в июле 1996 г. от Н.А. Гибалкина, уроженца с. Косогоры Большеберезниковского района Республики Мордовия.

ПМА 2002 – Записано в августе 2002 г. от Н.А. Арташкиной, уроженки с. Косогоры *Большеберезниковского* района Республики Мордовия.

ПМА 2012 – Записано в ноябре 2012 г. от А.Н. Гибалкина, уроженца с. Косогоры Большеберезниковского района Республики Мордовия.

Рамазанова Д.Б. 1991, Термины родства и свойства в татарском языке, Казань.

Саттар-Мулилле Г. Татар исемнәре ни сөйли? Казан, 1998.

Татарско-русский словарь. М., 1966.

Татарско-русский словарь: в двух томах. Казань, 2007.

ТТЗДС – Татар теленең зур диалектологик сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 839 б.

Феоктистов А.П. К проблеме мордовско-тюркских заимствований // Этногенез мордовского народа. Саранск, 1965. С. 334–337.

Цыганкин Д.В. Память, запечатленная в слове: словарь географических названий Республики Мордовия. Саранск, 2005.

Шувалов Н.И. От Парижа до Берлина по карте Челябинской области: Топонимический словарь. Челябинск, 1989.

Эрзянско-русский словарь. М., 1949.

Рогачев Владимир Ильич,
филология фәннәре докторы, М.Е. Евсевьев исемендәге Мордва дәүләт педагогика институтының әдәбият һәм әдәбият укыту методикасы кафедрасы профессоры

Баязитова Флера Сәет кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре

Сәфәрәв Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге мөдире